

หิโตปเทศวัตตูปกรณ์ม : ร่องรอยของหิโตปเทศฉบับสันสกฤต ในประเทศไทย

นายสยาม ภักทรานุประวัติ*

บทนำ

ปัญจตันตระเป็นนิทานอุทาหรณ์ชั้นเยี่ยมของอินเดีย ซึ่งแพร่หลายอย่างมากทั้งในอินเดีย และต่างประเทศ¹ จากการสำรวจของศาสตราจารย์จอห์นเนส เฮอเทิลพบว่าปัญจตันตระมีการบันทึกไว้มากกว่า 200 สำนวน และมีการแปลเป็นภาษาต่างๆ มากกว่า 50 ภาษา² จากความแพร่หลายของนิทานปัญจตันตระไปทั่วยุโรป คงจะเป็นแรงบันดาลใจให้บัณฑิตนารายณะ (Nārāyaṇa) กวีชาวเบงกอลเรียบเรียงวรรณกรรมนิตีศาสตร์ที่มีชื่อเสียงชิ้นอีกเรื่องหนึ่ง ชื่อว่าหิโตปเทศ (Hitopadeśa) ดังปรากฏชื่อผู้แต่งในเนื้อหาตอนท้ายเรื่องที่ 3 การสงคราม³ ว่า

Śrīnārāyaṇapaṇḍita kṛte hitopadeśe
nītiśāstre vighraho nāma tr̥tīyah,
kathāsamgrahah⁴

“เนื้อความตอนที่ 3 (tr̥tīyah kathāsamgrahah) ชื่อว่า (nāma) การสงคราม (vighraho) อันเป็นนิตีศาสตร์ (nītiśāstre) ใน

* นักศึกษาสาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

¹ ดูการแพร่กระจายของนิทานปัญจตันตระฉบับต่างๆ ได้จากกุสุมา รักษมณี, นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525), หน้า 93.

² Franklin Edgerton, *The Panchatantra Reconstructed Vol II* [New York : Kraus, 1967], p.1.

³ หิโตปเทศฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษโดย M. R. Kale ซึ่งเป็นสำนวนที่รู้จักกันแพร่หลายมากที่สุดสำนวนหนึ่ง ปรากฏชื่อนารายณะในตอนที่ 4 โสลกที่ 140 แต่ไม่ปรากฏชื่อนารายณะในท้ายตอนที่ 3 เชื่อว่าคงจะแปลจากคนละฉบับ.

⁴ Śrīśārāma śāstrī, ed. *Hitopadeśa* (Varanasi : Bhargava Pustakslaya, 1955), p.366.

หิโตปเทศ (hitopadeśe) นารายณะบัณฑิตผู้มีสิริ (śrīnārā yanapandita) ได้รจนาลแล้ว (krte)”

นักศึกษาวรรณคดีสันสกฤตเชื่อกันว่านารายณะคงจะมีชีวิตอยู่ในรัชกาลของ พระเจ้าชวลจันทร แห่งเบงกอล เพราะปรากฏข้อความอ้างถึงชวลจันทรในตอนท้ายของ หิโตปเทศว่า

śrīmāndhavalacandro `sau jīyānmāṇḍaliko ripūn⁵

“(ขอให้) ชวลจันทร (dhavalacandra) ผู้มีสิริ (śrīmān) พระองค์นั้น (asau) ผู้เป็นเจ้าของแห่งแคว้น (māṇḍaliko) จง ชนะ (jīyān) ข้าศึก (ripūn)”

ศาสตราจารย์ M. Winternitz ผู้เชี่ยวชาญวรรณกรรมอินเดียได้เสนอว่า นารายณะ คงจะแต่งหิโตปเทศขึ้นในช่วงศตวรรษที่ 14⁶ ศาสตราจารย์ A. B. Keith กล่าวว่า

“มีการพบต้นฉบับตัวเขียนของหิโตปเทศฉบับหนึ่ง ที่ระบุว่าสร้างขึ้นในปี ค.ศ.1373 (พ.ศ.1916 - ผู้เขียน) ดังนั้นนารายณะบัณฑิตจะต้องมีชีวิตอยู่ ก่อนหน้านี้”⁷

นารายณะได้อ้างถึงคัมภีร์ที่เขาใช้ในการเรียบเรียงหิโตปเทศไว้ในโคลกที่ 9 ของ บทนำว่าได้นำเนื้อหามาจากปัญจตันตระ⁸ (pañcatantrāt) และคัมภีร์เรื่องอื่นๆ (anyasamād granthād)

คัมภีร์อื่นๆ ที่นารายณะได้อ้างถึง ส่วนหนึ่งคือนิติศตกะของจามักยพราหมณ์ หรือที่เรียกว่า จามักยศตกะ (cāṇakyaśataka) และกามันทกยนิตีสาร (kāmandakīya nītīsara) ซึ่งเป็นวรรณกรรมนิติศาสตร์ที่สำคัญของอินเดีย ถ้าพิจารณาจากเนื้อเรื่องของ หิโตปเทศ จะพบว่านารายณะได้ใช้โคลกจากจามักยศตกะ และวรรณกรรมนิติศาสตร์ อื่นๆ แทรกอยู่โดยทั่วไปตลอดทั้งเรื่อง เหตุที่เป็นเช่นนี้คงเป็นเพราะจุดประสงค์ของนา

⁵ op.cit, p.452.

⁶ M. Winternitz, *History of Indian Literature Vol III* [Delhi : Motilal Banarsidass, 1985], p.363.

⁷ A. B. Keith, *A History of Sanskrit Literature* [Delhi : Motilal Banarsidass, 1996], p.263.

⁸ ดูความสัมพันธ์ระหว่างหิโตปเทศและปัญจตันตระได้ใน Franklin Edgerton, op.cit, p.20-22.

รายละเอียด ที่ต้องการให้หิตوپเทศแตกต่างจากปัญจตันตระฉบับอื่นๆ โดยใช้ข้อบอกลงถึงจุดประสงค์ของหนังสือ⁹ ในโคลกที่ 2 ของบทนำได้กล่าวถึงประโยชน์ที่จะได้รับเมื่ออ่านวรรณกรรมเรื่องนี้ว่า

śruto hitopadeśo 'yam patavam saṃskṛtoktisū /
vācām sarvatra vaicitryam nītividyām dadāti ca //¹⁰

“หิตوپเทศนี้ (hitopadeśo 'yam) เมื่อได้สดับแล้ว (śruto) ย่อมให้ (dadāti) ซึ่งความเชี่ยวชาญ (patavam) ในการกล่าวภาษาสันสกฤต (saṃskṛtoktisū) มีคำพูดอันวิจิตร (vācām vaicitryam) ในทุกที่ (sarvatra) และ (ca) ยังให้ (dadāti) ความรู้ทางการปกครอง (nītividyām)”

และคงเนื่องจากหิตوپเทศใช้ภาษาที่ไม่ยากนัก ทั้งยังให้ประโยชน์กับผู้อ่านเหมือนดังที่กล่าวไว้ วรรณกรรมเรื่องนี้จึงเป็นที่นิยมอย่างมาก และใช้เป็นหนังสืออ่านของนักศึกษาภาษาสันสกฤตมาแต่โบราณ¹¹

หิตوپเทศฉบับภาษาไทย

ในส่วนของประเทศไทย พบว่าเรื่องหิตوپเทศปรากฏแพร่หลาย พบอยู่หลายสำนวน ทั้งที่เรียบเรียงจากฉบับภาษาสันสกฤตโดยตรง และแปลจากภาษาอังกฤษ หิตوپเทศที่ผู้เขียนพบทั้งหมดในขณะนี้สามารถแบ่งได้ 2 ประเภท คือหิตوپเทศที่เรียบเรียงเป็นร้อยแก้ว และฉบับที่เรียบเรียงเป็นคำประพันธ์ร้อยกรอง หิตوپเทศที่พบทั้งหมดมี 9 สำนวนดังนี้

⁹ สิ่งที่น่าสนใจซึ่งประโยชน์ (hitavahah) หรือการสอน (upadewah) นั่นคือหิตوپเทศ (hitopadesāh) หรือ หิตوپเทศ (คือ) สิ่งที่ถูกกล่าวสอนเพื่อประโยชน์ (hitasya upadesāh hitopadesāh).

¹⁰ Śrīsitārāma op.cit, p.2.

¹¹ A. L. Basham, *The wonder that was India* [Calcutta : Gopsons, 1967], p.452.

1. ฉบับร้อยแก้ว

- 1.1. หิโตปเทศวัตถุปรณัม 2 ส่วนวน
- 1.2. หิโตปเทศสำนวนแปลของพระวชิตรธรรมปริวัติ (เนตร)¹²
- 1.3. หิโตปเทศสำนวนแปลของเสฐียร โกเศศ และนาคะประทีป (พระยาอนุমানราช
ชน และ พระสารประเสริฐ)¹³
- 1.4. หิโตปเทศสำนวนแปลของนาคะประทีป (พระสารประเสริฐ)¹⁴
- 1.5. หิโตปเทศสำนวนแปลของ พ.อ.ทวิช เปล่งวิทยา¹⁵

2. ฉบับร้อยกรอง

- 2.1. ลิลิตหิโตปเทศของพระยาอิศรพันธ์โสภณ (ม.ร.ว.หนู อิศรางกูร)¹⁶
- 2.2. หิโตปเทศคำโคลงของพระยาพินิจสารา¹⁷
- 2.3. หิโตปเทศคำฉันท์ของนายสะอาด สมบัติศิริ¹⁸

¹² ส่วนวนนี้ผู้เขียนไม่พบฉบับสมบูรณ์ แต่ทราบจากคำนำของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ซึ่งผู้เขียนเชื่อว่า เนื้อความบางตอนของส่วนวนนี้ปรากฏอยู่ในฉบับตัวเขียนเรื่องลิลิตหิโตปเทศของพระยาอิศรพันธ์โสภณ ดู ลิลิตหิโตปเทศ เลขที่ 349-358 กระจายฝรั่ง มัดที่ 1 ตู้ 116 ชั้น 2/2 ประวัตติ สมบัติเดิมของหอสมุด.

¹³ ส่วนวนนี้เป็นส่วนวนที่ได้รับความนิยม และเป็นที่ยุ้จักมากที่สุดในกลุ่มของหิโตปเทศทั้งหมดที่มีอยู่ใน ภาษาไทย.

¹⁴ ส่วนวนนี้เป็นส่วนวนที่พระสารประเสริฐ (ตรี) ปรับปรุงจากส่วนวนเดิมที่แปลร่วมกับพระยาอนุমানราชชน โดยผู้แปลได้ปรับสำนวนให้ตรงกับฉบับภาษาสันสกฤต ดูตัวอย่างสำนวนได้ในหิโตปเทศ (พระนคร : โรงพิมพ์ไท, 2466), หน้า 1-80. (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รອງอำมาตย์เอกหลวงพิพิธวิรัชการ [เขียน นาคะประทีป] ณ วันเสาร์ที่ 8 มีนาคม 2466)

¹⁵ พ.อ.ทวิช เปล่งวิทยา (ผู้แปล) หิโตปเทศไตรพากย์ (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2517).

¹⁶ พระยาอิศรพันธ์โสภณ, ลิลิตหิโตปเทศ (พระนคร : โรงพิมพ์ไท, 2467).

¹⁷ พระยาพินิจสารา หิโตปเทศคำโคลง (พระนคร : โรงพิมพ์ ร.ศ.พ., 2511), หน้า 1-56. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระสุขุมวินิจฉัย [สมุจย์ บุณยรัตพันธุ์] ณ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน 2511)

¹⁸ หิโตปเทศส่วนวนนี้ ผู้แต่งลงพิมพ์เป็นตอนๆ ในวารสารธรรมจักษุ ระหว่างปี พ.ศ. 2505-2507.

หิโตปเทศวัตถุปกรณ์ : หิโตปเทศฉบับภาษาไทยที่เก่าที่สุด

ในจำนวนหิโตปเทศทั้งหมด หิโตปเทศวัตถุปกรณ์เป็นฉบับที่น่าสนใจพิจารณามากที่สุด เพราะเป็นฉบับภาษาไทยที่เก่าที่สุดที่พบในขณะนี้ ดังที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ประธานคำอธิบายว่า หิโตปเทศในภาษาไทยมีหลายรุ่น น่าจะเห็นว่ามีมานานแล้ว แต่หอพระสมุดยังไม่พบฉบับที่เก่ากว่าเล่มนี้¹⁹

หิโตปเทศวัตถุปกรณ์ปรากฏเนื้อความเพียงเบื้องต้นคือมิตรลากเท่านั้น ไม่พบเนื้อความตอนอื่นๆ เมื่อผู้เขียนได้ไปตรวจสอบต้นฉบับตัวเขียนของหิโตปเทศวัตถุปกรณ์ ที่แผนกเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ พบว่ามีต้นฉบับสมุดไทย 8 เล่ม และเมื่อได้อ่านเนื้อเรื่องทั้งหมดอย่างละเอียด พบว่าในจำนวนสมุดไทยทั้งหมดสามารถแบ่งได้เป็น 2 ส่วน ซึ่งผู้เขียนจะเรียกว่าส่วนที่ 1²⁰ และส่วนที่ 2²¹

หิโตปเทศวัตถุปกรณ์ส่วนที่ 1 ปรากฏชื่อที่ปกสมุดไทยคำจำนวน 5 เล่ม²² ว่า “หิโตปเทศวัตถุปกรณ์” และตอนจบก็มีข้อความว่า “จบเรื่องราวประกรณ์หิโตปเทศเพียงนี้แล” เนื้อเรื่องสมบูรณ์ตั้งแต่ต้นจนจบ รวมนิทานทั้งสิ้น 16 เรื่อง ในขณะที่ส่วนที่ 2 มีข้อความค่อนข้าง ย่นย่อ²³ ต้นฉบับที่พบก็ไม่สมบูรณ์ ปรากฏนิทานในต้นฉบับมีเพียง 4 เรื่อง เนื้อความจบแค่นิทานเรื่องสุนัขจิ้งจอกดวงช้าง

¹⁹ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, “คำอธิบายหิโตปเทศวัตถุปกรณ์” นิทานอิหร่านราชธรรม (ประชุมปกรณ์) เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2505), หน้า 235.

²⁰ หิโตปเทศวัตถุปกรณ์ หมวดวรรณคดี หมู่นิทานร้อยแก้ว เลขที่ 1-5 คู่ 113 มัดที่ 67 ประวัติได้มาจากกระทรวงธรรมการ วันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2480 และเลขที่ 8 คู่ 113 มัดที่ 67 ประวัติพระยาสุภกรบรรณสารมอบไว้ให้เมื่อวันที่ 25/6/2482.

²¹ หิโตปเทศวัตถุปกรณ์ หมวดวรรณคดี หมู่นิทานร้อยแก้ว เลขที่ 6-7 คู่ 113 มัดที่ 67 ประวัติได้มาจากกระทรวงธรรมการ วันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2480.

²² ปรากฏอยู่ที่ปกสมุดไทยคำหมายเลข 1-5 ซึ่งเป็นเอกสารชุดเดียวกัน ส่วนหมายเลข 8 เป็นสมุดไทยขาว (พลัด) ต้นฉบับระบุว่าคัดมาจากเล่มที่ 2 เนื้อเรื่องเริ่มตั้งแต่ตอนท้ายนิทานซ้อนเรื่องที่ 3 จนจบ แต่ต้นฉบับก็คือนิทานตกไป 3 เรื่อง คือนิทานเรื่องที่ 8, 9 และ 10.

²³ ส่วนที่ 2 นี้พบว่าเคยพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในหนังสือ Court ข่าวราชการ ในปี พ.ศ. 2418 โดยกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณโปรดให้พิมพ์ แต่อาจจะเป็นเพราะต้นฉบับไม่สมบูรณ์ เมื่อพิมพ์ครบทั้ง 2 เล่มสมุดไทยแล้ว กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณจึงโปรดให้คัดเนื้อความจากส่วนที่ 1 มาพิมพ์ต่อ คูหนังสือ Court ข่าวราชการ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท. 2539), หน้า 425-451 และเรื่องเดียวกัน หน้า 118-130.

หิโตปเทศวัดอุปกณ์มมินิทานที่แตกต่างกับหิโตปเทศฉบับสันสกฤต ดังจะเปรียบเทียบได้ดังนี้

หิโตปเทศฉบับสันสกฤต	หิโตปเทศวัดอุปกณ์มม		หมายเหตุ
	ส่วนที่ 1	ส่วนที่ 2	
นิทานนำเรื่อง วิษณุกรรม กับพระราชโอรส	นิทานนำเรื่อง วิสามานบัณฑิต กับพระราชโอรส	นิทานนำเรื่อง วิสามานบัณฑิต กับพระราชโอรส	ในหิโตปเทศวัดอุปกณ์มม ส่วนที่ 2 มีนิทานเรื่อง นกสาริกา 2 ตัวแทรกอยู่
1. เรื่องของหนู นกพิราบ และกา	เรื่องของหนู นกพิราบ และกา	เรื่องของหนู นกพิราบ และกา	
2. เสือเต่า กับพราหมณ์โลก	เสือโคร่ง กับคนเดินทาง		เป็นนิทานเรื่องที่ 9 ในฉบับ สันสกฤต
3. กวาง กับสุนัขจิ้งจอก	กา กับสมัน		
4. แร้งแก่ กับแมว	แร้งแก่ กับแมว ช้าง กับสุนัขจิ้งจอก	แร้งแก่ กับแมว ช้าง กับสุนัขจิ้งจอก	
	ฤาษี กับแมงมุม ลูกเศรษฐี กับโจร พระเจ้ามหาสมุทร กับ พระเจ้าสิริคุต นกมูลไก กับเหยี่ยว สิงหาราช กับกบ		
5. หนู กับปรีพาชก	ฤาษี กับหนู		
6. ชายชรา กับภรรยาสาว	ชายชรา กับภรรยาสาว		
7. จิ้งจอกนักสะสม	ชายมั่งมี กับหญิงทาสี		
8. เจ้าชาย กับสะใภ้พ่อค้า	วานร กับจระเข้		
9. สุนัขจิ้งจอกกลางช้าง	นายสำเภา กับลูกเรือ		

จากการเปรียบเทียบนิทานในหิโตปเทศวัดอุปกณ์มมทั้ง 2 ส่วน จะเห็นได้ว่า
จำนวนนิทานในส่วนที่ 2 น้อยกว่าส่วนที่ 1 มาก ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ
กลวิธีการเล่านิทานที่ต่างกััน โดยในส่วนที่ 1 จะดำเนินเรื่องทำนองนิทานซ้อน
นิทาน โดยนิทานซ้อน (emboxed story) จะอยู่ในนิทานหลัก (frame story) หรือบางเรื่อง

ก็เป็นนิทานซ้อนของนิทานซ้อน (second embowment)²⁴ อีกทีหนึ่ง ในขณะที่นิทานใน ส่วนที่ 2 วิสามันบัณฑิตเป็นผู้เล่าเองทั้งหมด จึงเห็นได้ชัดว่าเป็นส่วนที่ใหม่กว่า ส่วนที่ 1 การรับเอาหิโตปเทศเข้าสู่ประเทศไทยนั้น กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ได้ทรง อธิบายไว้ว่า “จำเอาความมาแล้วตามโวหารของผู้เรียบเรียง” แต่เมื่อพิจารณาจากเนื้อเรื่อง โดยละเอียดแล้วทำให้เชื่อได้ว่าหิโตปเทศวัดอุปลกรณัมมิได้จำเอามาเล่าเอง แต่คงจะได้ อาศัยต้นฉบับภาษาสันสกฤตในการเรียบเรียงด้วย²⁵ แต่คงจะเป็นเพราะระยะเวลาที่ยาว นานทำให้เนื้อความสับสนไป เหตุที่ผู้เขียนเสนอน่าจะได้ใช้ต้นฉบับภาษาสันสกฤตใน การเรียบเรียง เพราะเนื้อความที่ปรากฏในฉบับภาษาไทยสามารถที่จะเทียบกับเนื้อความ ในฉบับภาษาสันสกฤตได้ และยังคงร่องรอยของฉบับสันสกฤตไว้ ในนิทานนำเรื่อง ปรากฏร่องรอยของโคลกภาษาสันสกฤตจำนวน 9 โคลก²⁶ ได้แก่โคลกที่ 11, 14, 19, 32, 38*, 4*, 7, 43, และ 1

ส่วนตอนมิตรลากปรากฏร่องรอยของโคลกสันสกฤตจำนวน 19 โคลก ได้แก่ โคลกที่ 8, 9, 12, 15, 25*, 35, 38*, 41, 40, 42, 50, 75, 73, 84, 91, 93, 103, 105, และ 107 หมายเหตุ เครื่องหมาย * หมายถึงเนื้อความในฉบับภาษาไทยที่ไม่ตรงกับโคลกสันสกฤต นึก แต่ยังคงพอจับเค้าได้

นอกจากเนื้อความที่ปรากฏร่องรอยของโคลกแล้ว ในส่วนของข้อความที่เป็น ร้อยแก้วก็สามารถเห็นร่องรอยของฉบับเดิมได้เช่นกัน เช่น

²⁴ การปรากฏนิทานซ้อนนี้เป็นร่องรอยของนิทานในฉบับสันสกฤต.

²⁵ ต้นฉบับที่ใช้ในการเรียบเรียงหิโตปเทศฉบับภาษาไทยนั้น ผู้เขียนไม่แน่ใจว่าจะเป็นฉบับ ภาษาสันสกฤตโดยตรง หรือมีการแปลจากฉบับภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลีก่อน จากนั้นจึงค่อย ถ่ายทอดสู่ภาษาไทย แต่ในปัจจุบันผู้เขียนก็ยังไม่เคยพบหิโตปเทศฉบับภาษาบาลี จึงไม่อาจยืนยัน ข้อสันนิษฐานดังกล่าวได้ จึงขอกล่าวเพียงว่าใช้ต้นฉบับภาษาสันสกฤต แต่การรับวรรณคดีสันสกฤต ประเภทนิทานในล้านนา และลาวพบว่ามีร่องรอยการแปลจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลีก่อน แล้ว จึงแปลเป็นภาษาถิ่น ดู Kusuma Raksamani, "Nandakaprakarana, Attributed to Vasubhāga : A Comparative Study of the Sanskrit, Lao, and Thai Texts" [Ph.D.thesis University of Toronto, 1977], p.174-176.

²⁶ โคลกของหิโตปเทศแต่ละฉบับอาจจะไม่ตรงกัน ในการเขียนครั้งนี้ผู้เขียนยึดตามฉบับ ที่บัณฑิตศรีศีลาราม ศาสตราจารย์ชำระ.

หิโตปเทศฉบับสันสกฤต

aham alpaśaktiḥ dantāśca me komalāḥ

หิโตปเทศวัตตูปกรณ์มสำนวนที่ 1

แน่ะสหาย ตัวเรานี้ชราไปแล้ว มีเรียวแรงก็น้อย ฟันก็ร่วงไปเสียมากแล้ว

หิโตปเทศฉบับสันสกฤต

ātmaparityāgena yat āśritānām parirakṣaṇam tanna nītividām
sammatam

หิโตปเทศวัตตูปกรณ์มสำนวนที่ 1

สัตว์ทั้งหลายนี้เมื่อมีภัยเกิดขึ้นไม่รักตัว ไม่
ระมัดระวัง ไปมัวระวังผู้อื่น ผู้ที่เป็นบริวาร
เช่นนั้น ไม่เป็นที่ชอบใจของบัณฑิตผู้รู้พระ
คัมภีร์ทั้งปวง

หรือข้อความตอนที่แมว ที่รณกรรณกล่าวว่

“mayā dharmāśāstram śrutvā vītārage
nedam duṣkaram vratam cāndrāyaṇa
madhyavasitam”

หิโตปเทศวัตตูปกรณ์มสำนวนที่ 1

“ได้สมาทานพรตอย่างหนึ่ง ชื่อจันทรายณะ กินอาหารชื่อนิรามิต”

ชื่อตัวละคร และสถานที่ต่างๆ ในเรื่องก็ยังคงตรงกับฉบับสันสกฤต แต่มีการ
เปลี่ยนแปลงไปด้วยวิธีการเขียนคำแบบภาษาบาลี เช่นวิษณุศรมน เป็นวิสามาน สุทรศน
เป็นสุทัสน จิตรกริว เป็นจิตรคิวา ลขุปตน เป็นลักขุปตน²⁷ ซึ่งผู้เขียนคิดว่าคงเป็นเพราะ
อิทธิพลของภาษาบาลีที่มีอยู่ในประเทศไทยนั่นเอง เมื่อดูจากหลักฐานภายในเนื้อเรื่องของ
หิโตปเทศวัตตูปกรณ์แล้ว จะเห็นได้ว่ายังคงปรากฏร่องรอยของภาษาเดิมอยู่มาก และ
หากวรรณกรรมเรื่องนี้ได้รับการถ่ายทอดทางมุขปาฐะแล้ว คงจะไม่ปรากฏร่องรอยของ
โคลกสันสกฤต และเนื้อเรื่องเดิม

²⁷ กุสุมา รัชมณี, “ที่มาและความแพร่หลายของหิโตปเทศ” ชีวิตและงานของนาคะประทีป
(สถาบันไทยคดีศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 35.

นอกจากนี้ในต้นฉบับตัวเขียนหมายเลข 1 ได้กล่าวถึงหิโตปเทศฉบับภาษาสันสกฤตไว้ด้วย ซึ่งข้อความนี้น่าสนใจมาก เป็นหลักฐานว่ามีการรับรู้วรรณกรรมเรื่องนี้จากต้นฉบับภาษาสันสกฤต

“๑ สุขุมศคฺ สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้า ผู้เป็นยอดแห่งสัตว์ในไตรภพ ควรเป็นที่เคารพบนอบนมัสการของสรรพสัตว์โลกโดยแท้ ให้นุทลทั้ง 4 ชาติ ครีกระษัตริย์ พราหมณ์ เวศ สุทพิงจำไว้ บัดนี้จะได้เริ่มกระทำกรรมในหิโตปเทศวัดอุประภณฺว่า ในกาลก่อนที่ล่วงแล้วแต่ปางหลัง หมูสัตว์ที่เป็นมนุษย์ แลเดียรจนาเหล่านี้มีจิตรักใคร่เอนดูกัน ได้ผูกทางไมตรีเป็นมิตรสหายกันเป็นอันมาก จึงได้อยู่เย็นเป็นสุขสำราญ มีอายุก็ยืนยาว ยั่งยืนได้นาน ด้วยคำท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์หิโตปะเทศ เปนภาษาสังฆกฤษฺ”²⁸

ดังนั้นถ้าประมวลหลักฐานทั้งหมดเข้าด้วยกันแล้ว ก็ทำให้เชื่อได้ว่าคนไทยมิได้รู้จักหิโตปเทศจากการบอกเล่าทำนองนิทานแล้วนำมาเรียบเรียงเข้าใหม่ตามโวหารของผู้เรียบเรียง แต่เป็นการ ‘แปล’ และ ‘แปลง’ จากต้นฉบับเดิม ดังที่ผู้เขียนได้เสนอไว้แล้วข้างต้น แต่คงจะเป็นระยะเวลาที่ยาวนาน หรือด้วยเหตุผลบางประการของคนไทย ทำให้เนื้อเรื่องผิดเพี้ยนไป และเหลือไว้เพียงส่วนต้นเรื่องเท่านั้น แต่ถึงอย่างไรก็ตามผู้เขียนเชื่อว่าหิโตปเทศฉบับนี้มีใช้ฉบับดั้งเดิม แต่เป็นฉบับที่มีการคัดลอกมาอีกต่อหนึ่ง และคงจะมีหิโตปเทศฉบับดั้งเดิมอยู่ แต่ยังไม่พบในขณะนี้

นิทานที่ไม่ปรากฏในฉบับสันสกฤต

แม้ว่าจะพบร่องรอยจากฉบับเดิมอยู่ แต่นิทานในหิโตปเทศวัดอุประภณฺก็มีที่แตกต่างจากฉบับเดิมอย่างมากเช่นกัน ดังที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์กล่าวว่า “นิทานเริ่มต้น และลงท้ายนั้นเรื่องเหมือนกัน แต่นิทานแทรกในฉบับนี้มีมากกว่าฉบับภาษาสันสกฤต”²⁹ นิทานซ้อนในตอนมิตรลากฉบับสันสกฤตมีนิทาน 9 เรื่อง ในขณะที่หิโตปเทศวัดอุประภณฺจำนวนที่ 1 มีทั้งสิ้น 16 เรื่อง มากกว่าฉบับเดิม 7 เรื่อง นิทานตรงกับฉบับสันสกฤต 7 เรื่องๆ ที่ไม่ปรากฏในฉบับสันสกฤตมี 9 เรื่องดังนี้

²⁸ หิโตปเทศวัดอุประภณฺ เลขที่ 1 ด้ 113 มัดที่ 67 ประวัตติ ได้มาจากกระทรวงธรรมการ วันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2480.

²⁹ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, “อธิบายหิโตปเทศวัดอุประภณฺ” หน้า 235-236.

นิทานเรื่องที่ 6 ³⁰	ญาติกับแมงมุมซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 3 เนื้อเรื่องตรงกับนิทานแทรกในมโหสถชาดก เป็นนิทานที่นกแก้วมาถูระเล้าให้นางนงสกริกาฟัง
นิทานเรื่องที่ 7	บุตรเศรษฐีกับโจรซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 3
นิทานเรื่องที่ 8	พระเจ้ามหาสมุทรกับพระเจ้าสิริคุตซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 1
นิทานเรื่องที่ 9	นกมูลไถกับเหยี่ยวซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 1 เนื้อเรื่องตรงกับสกุณคณิชาดก (ลำดับที่ 168)
นิทานเรื่องที่ 10 ³¹	สิงหราชกับเขียดซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 1
นิทานเรื่องที่ 11	สิงหราชกับกบซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 1
นิทานเรื่องที่ 14	ชายมั่งมีกับหญิงทาสีซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 12
นิทานเรื่องที่ 15 ³²	วานรกับจระเข้ซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 1 เนื้อเรื่องตรงกับนิทานชาดก 4 เรื่อง คือวานรินทรชาดก (ลำดับที่ 57) สูงสูมารชาดก (ลำดับที่ 208) กุมภิลชาดก (ลำดับที่ 224) พานรชาดก (ลำดับที่ 342)
นิทานเรื่องที่ 16	นายสำเภากับลูกเรือซ่อนอยู่ในนิทานเรื่องที่ 1

นิทานบางเรื่องในฉบับสันสกฤต เช่นเรื่องเจ้าชายกับสะใภ้พ่อค้ำนั้น ก็ไม่ปรากฏในฉบับภาษาไทย เข้าใจว่าคงจะเป็นเพราะมีการตัดทอนนิทานเรื่องนี้ออกไป เนื่องจากเนื้อเรื่องแสดงถึงพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของเจ้าชายที่ใช้เล่ห์กลในการหลอกลวงพ่อค้ำ เพื่อให้ได้ภรรยาของพ่อค้ำมาเป็นของตน ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ของคนไทย นอกจากนิทานที่เปลี่ยนไปจากเดิมแล้ว เนื้อเรื่องของหิโตปเทศวัตถุปรณัมยังพบสุภาษิต

³⁰ นิทานเรื่องนี้นอกจากจะปรากฏในนิทานชาดกแล้ว ยังปรากฏในปักษีปรณัมฉบับภาษาไทย เป็นนิทานเรื่องที่ 16.

³¹ นิทานเรื่องที่ 10, 11 ผู้เขียนเชื่อว่าเป็นอนุภาค (motif) ของนิทานเรื่องสิงหราชกับกระต่ายในหิโตปเทศฉบับสันสกฤต บทที่ 2 เรื่องการแตกมิตร นิทานเรื่องที่ 9.

³² นิทานเรื่องวานรกับจระเข้เป็นนิทานที่แพร่หลายมาก นอกจากจะปรากฏในนิทานชาดกแล้ว ยังปรากฏในศุภสัปตคิเป็นนิทานเรื่องที่ 67 และนิทานปัญจตันตระฉบับต่างๆ คือปัญจตันตระของวิษณุครมัน และฉบับของปุรณภัทรเป็นนิทานหลักในตันตระที่ 4 ส่วนในตันไตรปาชยานเป็นนิทานซ่อนในปักษีปรณัมเรื่องที่ 11 และในทุกปรณัมฉบับภาษาไทยนิทานเรื่องที่ 53.

ที่มีมาจากวรรณกรรมภาษาบาลี³³ และแนวคิดทางพระพุทธศาสนาปะปนอยู่ เช่นการชี้ให้เห็นบาปอันเกิดจากการทำลายชีวิตผู้อื่น ซึ่งดูเหมือนว่าผู้แต่งต้องการที่จะ ‘ลด’ และ ‘ปราม’ การเอาเปรียบผู้อื่นด้วยวิธีมิชอบ โดยแสดงความเป็นอกจากจะต้องตายเพราะผลจากการกระทำของตนเองแล้วยังต้องไปทนทุกข์เวทนาในอบายภูมิอีกด้วยความว่า

“เหมือนจันทรพุทธิสุนัขจึงจอกผู้พาล เพราะไม่ซื่อตรงต่อมิตรสหาย จึงเกิดวิบัติอันตรราย ต้องถึงแก่ความตายเบื้องหน้า แต่จุดิจิตไปต้องทนทุกข์ในนรกใหญ่อีก”³⁴

หรือการตั้งจิตให้สงบเป็นกุศลก่อนตาย จะทำให้ไปเกิดในที่ชอบดังความว่า “เมื่อขณะจะสิ้นใจนั้นได้ระลึกถึงกุศลกิจที่ได้ช่วยพญานกพิราบ กับทั้งบริวารมาเป็นคตินิมิต ดับจิตแล้วไปเกิดในสวรรค์”³⁵

และการตั้งตนอยู่ในความดีเสมอ เมื่อสิ้นอายุขัยจะไปเกิดในที่สุคติดังความว่า “สามสหายก็ได้รักษาทางไมตรีมีความรักใคร่พร้อมเพรียงกันอยู่ในฐานที่นั้นจนสิ้นชีพ ครั้นจุติแล้ว เพราะกุศลที่ตั้งอยู่ในยุคิธรรมความดีก็ได้พากันไปเกิดในที่ชอบ”³⁶

เหตุที่มีการเปลี่ยนแปลงสารคำสอน อาจเป็นเพราะหิโตปเทศฉบับดั้งเดิมเป็นวรรณกรรม ที่ต้องการนำเสนอความรู้ทางการปกครองมากกว่าประเด็นอื่นๆจึงปรากฏเนื้อหาที่เหมาะสมสำหรับผู้ปกครอง บางบทแสดงถึงการเอาชนะด้วยอุบาย และบางบทเสนอว่าควรทำทุกสิ่งให้บรรลุจุดมุ่งหมาย³⁷ เช่น โสลกที่ 43 และ 163 ว่า

³³ เนื้อความหลายตอนในเรื่องมีเนื้อความเหมือนกับคถาใน โลกนิตติปกรณ์ และธรรมนิตติ ซึ่งคงจะมีใช้ความบังเอิญ แต่ดูเหมือนจะเป็นความจงใจที่ต้องการแทรกศุภภาษิตเหล่านี้ลงไปเพื่อ ‘สอน’ และ ‘สนับสนุน’ ความเห็นของตัวละคร ดูเนื้อความตอนที่ว่าด้วยคนชั่วเหมือนน้ำทะเล (เปรียบกับ โลกนิตติปกรณ์คถาที่ 63) การคบบัณฑิตเหมือนใบไม้ห่อของหอม (เทียบกับ โลกนิตติปกรณ์คถาที่ 40) ผลเคี้ยวเทียบผลขนุน (เทียบกับ โลกนิตติปกรณ์คถาที่ 43) และป่าเป็นที่เกิดของไม้กฤษณาที่หายาก (เทียบกับ โลกนิตติปกรณ์คถาที่ 7) ในนิทานอิหร่านราชธรรม เล่ม 2 หน้า 243-298.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 335.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 239.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 332.

³⁷ คำสอนในหิโตปเทศส่วนหนึ่งมาจากจัญญศตกะ ซึ่งเชื่อว่าผู้แต่งเป็นผู้ที่เจ้าเล่ห์ และมีกลอุบายมาก ดังนั้นในจัญญศตกะจึงมีเนื้อหาที่มุ่งจะเอาชนะมากกว่าจริยธรรม ดูกุฎมา รักษมณี, “จัญญะกับวรรณกรรมนิตติศาสตร์ของอินเดีย” อักษรศาสตร์ 4 (2, 2524), หน้า 1-16.

“āpad arthe dhanam rakṣed dārānrakṣed
 dhanair api /
 ātmānam satatam rakṣed dārair api dhanair
 api // 43³⁸

บุคคลพึงรักษาซึ่งทรัพย์ (dhanam) เพื่อประโยชน์ (artha) ใน
 ยามวิบัติ (āpad) รักษาภรรยา (dāra) แม้ด้วยทรัพย์ พึงรักษา
 ตนเอง (ātmānam) ไว้ตลอด (satatam) แม้ด้วยทรัพย์
 (dhanair) และภรรยา (dārair)”

และ

“tyajed ekam kulasyā ’rthe grāmasyā ’rthe
 kulam tyajet /
 gramam janapadasyā ’rthe svātmā ’rthe
 prthivīm tyajet // 163³⁹

พึ่งทิ้ง (tyajet) ซึ่งคนหนึ่งคน (ekam) เพื่อประโยชน์ (rthe)
 ของตระกูล (kulasyā) พึ่งทิ้งตระกูล (kulam) เพื่อประโยชน์
 ของหมู่บ้าน (grāmasyā) พึ่งทิ้งหมู่บ้าน (gramam) เพื่อ
 ประโยชน์ของประเทศ (janapadasyā) พึ่งทิ้งทั้งแผ่นดิน
 (prthivīm) เพื่อประโยชน์ของตนเอง (svātmā)”

เมื่อวรรณกรรมเรื่องนี้ปรากฏในพจนานุกรมภาษาไทยแล้ว จึงปรากฏอิทธิพลคำสอน
 และแนวคิดจากศาสนาพุทธแทรกแทนคำสอนเดิม และการนำเสนอสารแบบใหม่คือ
 การไม่เบียดเบียนกัน และการเสียสละยอมนำมาซึ่งความสุขสงบ เป็นการลด ‘ความรุนแรง’⁴⁰

³⁸ śrīsitārāma, op.cit, p.51.

³⁹ Ibid, p.114.

⁴⁰ แม้แต่ในหิโตปเทศคำโคลง ซึ่งถือว่าเป็นหิโตปเทศรุ่นหลัง ผู้แต่งก็ได้กล่าวถึงความรุนแรง
 ของโศลกบางบทในเรื่องว่าเป็น ‘ภยัตริยา’ ที่จะให้ผลร้ายมากกว่าผลดี จำเป็นต้องตัดทอนตั้งความว่า

การตั้งข้อสังเกต	คำแสดง เดิมเอย
บางบทเจือพินยแสดง	ระจับไว้
เพราะนำหนักโทษแรง	กว่าประโยชน์แธ
ความผิดชอบยอมได้	แก่ผู้ประพันธ์ (หิโตปเทศคำโคลง หน้า 53).

และนำเสนอเนื้อหาให้เหมาะสมกับคนไทย⁴¹ ดังนั้นเนื้อความในโคลกที่ 43 และโคลกที่ 163 จึงไม่ปรากฏในหิโตปเทศวัตถุปกรณ์ แต่ปรากฏเนื้อความที่ตรงกันข้ามคือ

เมื่อทุกข์ภัยเกิดขึ้นแก่มิตรสหายของตนแล้วอย่าเพิกเฉยละเลยเสีย ต้องชวนช่วย แม้จะเสียทรัพย์สินชีวิตตนไปก็ดี จงช่วยปลดเปลื้องให้สำเร็จจงได้ ฉะนั้นจึงจะชอบ วิสัยทรัพย์สินร่างกายทั้งชีวิตนี้จะติดตามคนอยู่ได้ แต่ชาติเดียวชั่วชีวิตครองร่างกายเพียงนั้น บุญคุณที่ซื้อตรงต่อมิตรสหายซึ่งได้ทำไว้นั้นเป็นประโยชน์ยืดยาว แม้จะสิ้นกลับไปก็ไม่รู้สิ้นรู้สุดเลย และเป็นที่สรรเสริญเป็นแบบอย่างแก่ประชุมชนภายหลังจนตลอดกาลปาวสาน⁴²

ส่วนที่ต่างอีกประการหนึ่ง คือหิโตปเทศได้นำเอานิทานมาเป็นเพียงส่วนประกอบ เพื่อดำเนินเรื่อง และช่วยให้เนื้อเรื่องสนุกสนานชวนติดตาม ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านไม่เบื่อหน่ายจากคำสอนที่มีอยู่อย่างมากมาย⁴³ แต่สิ่งที่นารายณะบัณฑิตต้องการเน้น คือเนื้อหาทางนิตศาสตร์มากกว่านิทาน เพราะในหิโตปเทศบอกวัตถุประสงค์ของนิทานไว้ในโคลกที่ 8 ว่า

“การสอนวิธีการปกครอง (nīti) ให้กับเด็กๆ ควรทำให้น่าสนใจ (หลอกล่อ) โดยใช้นิทาน (kathāc chālana bālāṇaṃ nītiṣṭadiha kathyate)”⁴⁴

⁴¹ ในลิลิตหิโตปเทศ ผู้แต่งเห็นว่าสุภาษิตที่ปรากฏอยู่ในหิโตปเทศฉบับเดิมเป็นสุภาษิตทางโลกเสียเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งมีคุณค่าน้อยกว่าผู้อ่าน จำเป็นต้องเพิ่มพุทธศาสนสุภาษิตเข้าไปด้วยดังความว่า

หนึ่งคำคือโลกล้วน	ตลาดตลาด
กล่าวคล้องจองปากดาบ	คืนพร่อง
ชักจูงเพิ่มพุทธศาสตร์	ในที่ สุดเฮย
เสนอหมผู้ระดับต้อง	ระดับแล้วพิจารณา (ลิลิตหิโตปเทศหน้า 394)

ดังนั้นอาจกล่าวได้โดยสรุปว่าผู้แต่งทั้งสองท่านต่างมีความเห็นว่า สุภาษิตในหิโตปเทศบางบทเป็นสุภาษิตที่ค่อนข้างรุนแรง และมีประโยชน์น้อย จำเป็นต้องตัดทอนและเพิ่มสุภาษิตใหม่เข้าไป.

⁴² นิทานอิหร่านราชธรรม, หน้า 335.

⁴³ เนื้อหาที่ต้องการจะส่งสอนนั้นค่อนข้างมาก อาจจะทำให้ผู้อ่าน หรือผู้ฟังเบื่อได้ ซึ่งข้อความนี้ปรากฏใน ดันโตรปาขยานว่า “โศคไม่ดีที่ศาสตร์อันยิ่งใหญ่ (นิตศาสตร์) จะนำมาซึ่งความเบื่อหน่ายแก่ผู้ฟัง” (durgrahatvān mahacchaāstram śroturālasya māvaḥet) ดู *Tantropākhyānam* (Trivandrum : Government Press, 1938), p.1.

⁴⁴ śrīśītārāma, op.cit, p.5.

แต่สำหรับคนไทยนั้น นิทานและสุภาษิตต่างก็มีความสำคัญเสมอกัน เพราะถือเป็นคติธรรม เช่นกันดังความว่า

“พระราชกุมารทั้งหลายพึงเล่าเรียนคัมภีร์นิติศาสตร์ อย่าได้ประมาท อุสาหะจำใส่ใจซึ่งข้อสุภาษิต และนิทานต่างๆ ให้แม่นยำ อบรมสันดานตน ให้เป็นคนพหูสูตขึ้นจงได้ จึ่งจะชอบ”⁴⁵

แม้แต่คำสอนหลักในหิโตปเทศวัตถุปรณัม ก็แตกต่างจากหิโตปเทศฉบับเดิม คือเป็นการแสดงเนื้อหาอย่างกลางๆ เพื่อสอนบุคคลทั่วไป⁴⁶ มากกว่าจะนำเสนอเนื้อหาที่มุ่งเอาชนะ หรือให้เป็นหนังสือคู่มือของนักปกครอง

ข้อความตอนท้ายสรุปจุดประสงค์ของเรื่องนี้ไว้อย่างชัดเจน ว่านอกจากการประพடுத்த การเลือกคบมิตรที่ดีแล้ว ต้องเป็นผู้ขวนขวายหาความรู้ต่างๆ ใส่ตัวอยู่เสมอ เสมือนต้องการบอกกับผู้อ่านว่านอกจากจะเป็นผู้ทรง ‘ธรรม’ ยังต้องทรง ‘ภูมิ’ ด้วยจึงจะชอบ จึงน่าชื่นชมว่าผู้แต่งหิโตปเทศวัตถุปรณัมได้นำเอารูปแบบนิทานอุทาหรณ์ของพราหมณ์ที่เป็นนิทานซ้อนนิทานมาประยุกต์ดัดแปลงให้มีเนื้อหาแบบพุทธ ตลอดจนบรรจุคำสอนตามคติพุทธศาสนาได้อย่างดีเยี่ยม ทำให้มีรูปแบบต่างไปจากนิทานชาดก คำสอนที่แบบคายนีก็ดูเหมือนจะช่วยปลูกฝังจริยธรรม ตลอดจนวิธีการดำเนินชีวิตในสังคมให้กับผู้อ่านได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

ดังนั้นจากที่ผู้เขียนได้กล่าวมาทั้งหมดก็อาจสรุปได้ว่าในจำนวนหิโตปเทศทั้งหมดที่มีอยู่ในพากย์ภาษาไทยนั้น หิโตปเทศวัตถุปรณัมมีความเก่าแก่ และน่าสนใจมากที่สุด เนื้อเรื่องยังคงปรากฏร่องรอยของต้นฉบับเดิมอยู่ไม่น้อย แต่เพราะค่านิยมบางประการของคนไทย ทำให้มีการดัดแปลงเนื้อเรื่องบางตอนออก ตลอดจนเพิ่มเนื้อหาต่างๆ เข้ามาแทน เพื่อให้เหมาะสมกับคนไทย แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้ว่าหิโตปเทศจะถูกถ่ายทอดไปที่ใดๆ เนื้อเรื่องจะแปรเปลี่ยนไปเช่นไร วัตถุประสงค์ของเรื่องที่มีมุ่งเน้นประโยชน์ (hitasya upadesah) ก็ยังคงอยู่ แต่ได้เปลี่ยนแปลงคำสอนไปตามค่านิยมของคนในสังคมนั้นๆ ดังเช่นหิโตปเทศวัตถุปรณัมในฉบับภาษาไทยนั่นเอง

⁴⁵ นิทานอิหร่านราชธรรม, หน้า 336.

⁴⁶ คำสอนที่วิสามานบัณชิตสรุปในตอนท้ายเรื่อง คือสอนให้รักความสามัคคี, การเลือกคบมิตรที่ดี, อย่าถือตัว และหยิ่งโส, มีน้ำใจ และเสียสละ, กตัญญูรู้บุญคุณผู้อื่น, หมั่นศึกษาหาความรู้ และฝึกฝนตนเองเสมอ.

บรรณานุกรม

ต้นฉบับตัวเขียน

- "ลิลิตหิโตปเทศ". หอสมุดแห่งชาติ. กระจายฝรั่ง. อักษรไทย ภาษาสันสกฤต - ภาษาไทย. เส้นหมึก. เลขที่ 349 - 358. ตู้ 116 ชั้น 2/2 มัคที่ 1 ประวัติ สมบัติเดิมของหอสมุด.
- "หิโตปเทศวัตตูปกรณ์ม". หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอขาว. เลขที่ 1 - 7. ตู้ 113 มัค 67 ประวัติ ได้มาจากกระทรวงธรรมการ วันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2480.
- "หิโตปเทศวัตตูปกรณ์ม". หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นหมึกดำ. เลขที่ 8 ตู้ 113 มัค 67 ประวัติ พระยาสุภกรบรรณสารให้ไว้เมื่อวันที่ 25 /6 /2482.

หนังสือและบทความ

- กุสุมา รัชมณี. "จามักยะกับวรรณกรรมนิตินาสาตร์ของอินเดีย" อักษรศาสตร์. 4 (2, 2524), หน้า 1 - 16.
- _____. "ที่มาและความแพร่หลายของหิโตปเทศ" เอกสารไทยคดี 6 /2532 ชีวิตและงานของนาคะประทีป สถาบันไทยคดีศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532 หน้า 30 - 37. (อัดสำเนา)
- _____. นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.
- ทวิช เปล่งวิทยา, พ.อ. (ผู้แปล) หิโตปเทศไตรพากย์. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2517.
- นิทานอิหร่านราชธรรม เล่ม 2. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2505.
- นิบาตชาดก. 10 เล่ม กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2541. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก เนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี พุทธศักราช 2539)

- ประชุมปรกณัมภาค 1 - 5.** กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์ , 2541. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าวินิตา รพีพัฒน์ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพ ศิรินทราวาส วันพุธที่ 18 มีนาคม พุทธศักราช 2541)
- พินิจสารา , พระยา. หิโตปเทศคำโคลง.** พระนคร : โรงพิมพ์ ร.ส.พ. , 2511. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระสุขุมวินิจนัย [สมุจย์ บุญยรัตพันธุ์] ณ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน 2511)
- โลกนิติ - สุตวัตถณนินติ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , 2540. (ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำเพื่อทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เนื่องในมหามงคลวโรกาสฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี 9 มิถุนายน 2539)
- สะอาด สมบัติศิริ. "หิโตปเทศคำฉันท์" ธรรมจักร 48 (4 มกราคม , 2506) , หน้า 87 - 93.**
- สารประเสริฐ , พระ (ผู้แปล) หิโตปเทศ.** พระนคร : โรงพิมพ์ไท , 2466. (ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์เอกหลวงพิพิธวิรัชการ [เทียบ นาคะประทีป] ณ วันจันทร์ที่ 8 มีนาคม 2466)
- เสฐียร โภเศษ และนาคะประทีป. (นามแฝง) หิโตปเทศ.** กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์ , 2528. (พิมพ์แจกเป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพนางรัตนา วงศ์ทองเหลือ จ.ช. ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันอาทิตย์ที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2528)
- หนังสือ Court ข่าวราชการ. 2 เล่ม** กรุงเทพฯ : ม.ป.ท. , 2539. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิง พระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ณ เมรุมาศสนามหลวง วันอาทิตย์ที่ 10 มีนาคม พุทธศักราช 2539)
- หิโตปเทศวัดอุปกรณัม.** พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ , 2469. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดากลิ่น รัชกาลที่ 4 ทจว. รัตน มปร. 3 รัตน จปร. 3 ณ เมรุวัดเทพศิรินทร์ เมื่อปีชวด พ.ศ. 2469)
- อิสรพันธุ์โสภณ, พระยา. ลิลิตหิโตปเทศ.** พระนคร : โรงพิมพ์ไท, 2467.

ภาษาต่างประเทศ

- Basham A. L. 1967. **The Wonder that was India**. Calcutta :
Gopson.
- Edgerton, Franklin. 1967. **The Panchatantra Reconstructed**.
2 Vols New York : Kraus.
- Haksar, A. N. D. tran. 2000. **Shuka Saptati**. New Delhi :
Harper Collins Publishers.
- Kale, M.R. 1986. **Hitopadeśa**. Delhi : Motilal Banarsidass.
- Keith, A.B. 1996. **A History of Sanskrit Literature**. Delhi :
Motilal Banarsidass.
- Kusuma Raksamani 1977. "Nandakaprakarāṇa, Attributed to
Vasubhāga : A Comparative Study of the Sanskrit, Lao,
and Thai Texts" Ph. D. thesis University of Toronto.
- Macdonell A. A. 1997. **A History of Sanskrit Literature**. Delhi
: Motilal Banarsidass.
- Ryder, A. W. tran. 1972. **The Panchatantra**. Chicago : The
University of Chicago.
- Śastri, Śambaśiva K. ed. 1938. **Tantropākhyāṇam**. Trivandrum
: Government Press.
- Śāstrī, Śrīsītārāma ed. 1955. **Hitopadeśa**. Varanasi : Bhargava
Pustaklaya.
- Winternitz, M. 1985. **History of Indian Literature**. Vol. III
Delhi : Motilal Banarsidass.